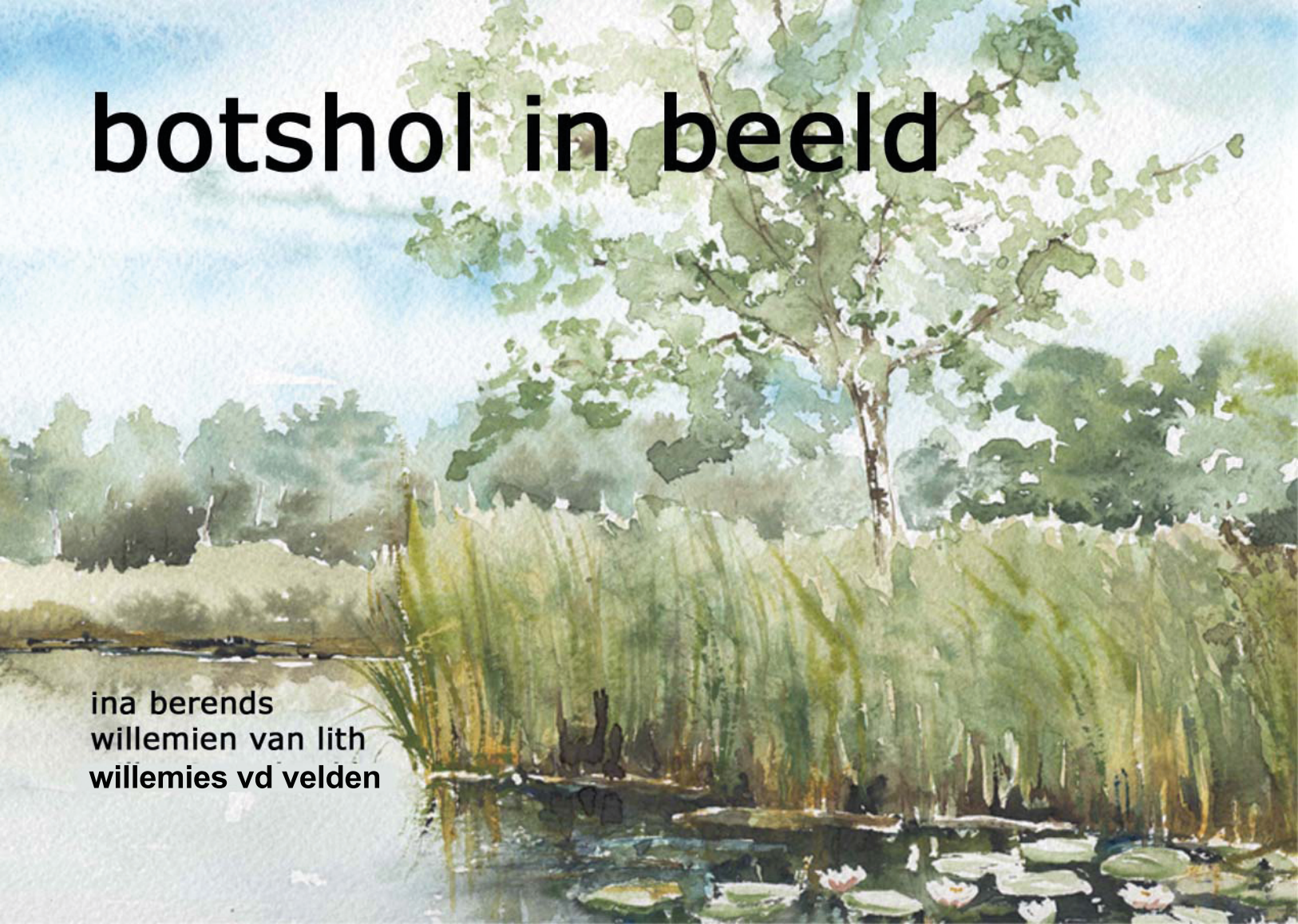

botshol in beeld

ina berends
willemien van lith
willemies vd velden

Er volgen nu enkele pagina's met aquarellen
van Ina Berends.
In het gedrukte boek staat bij elke tekst
een foto of aquarel.

Voorwoord

De Botshol is een prachtig stiltegebied met unieke planten en zeldzame vogels. De roeiers en zwemmers in de zomer genieten van de prachtige rietkragen, het heerlijke water en de rust. De schaatsers in de winter zien de eilandjes, de sloten en het Grote en Kleine Wije op een hele andere manier.

Als een oase van rust ligt dit natuurgebied midden in de drukke randstad. Een heel speciaal moerasgebied in het noorden van de provincie Utrecht, tegen Noord Holland aan. Nooit hetzelfde maar altijd mooi, woest en ontroerend.

Ina Berends woont aan de rand van de Botshol. Zij legt al vele jaren „haar“ Botshol vast in aquarellen. De directe aanleiding voor het maken van dit boek was om meer mensen te laten delen in haar sprekende schilderijen. De informatie over de geschiedenis, de flora en fauna, de seizoenen, bescherming en bedreiging en mensen is geschreven door Willemien van Lith. De auteurs willen met dit boek de schoonheid en de rust van de Botshol laten zien om zo een bijdrage te leveren aan het in stand houden van dit aparte stukje Nederland.

Met dank aan Sytze de Vries (Natuurmonumenten)

Ina Berends (aquarellen en foto's)

Willemien van Lith (tekst)

Willemies van de Velden (redactie en research))

uitgave in eigen beheer © Abcoude/Ouder Amstel oktober 2002

Boek is te bestellen via
wvanlith50@gmail.com
prijs 15 euro

Hoofdstukindeling

1. Geschiedenis	
1.1 Ontstaan	blz. 1
1.2 Vervening	blz. 3
1.3 Het gebied	blz. 5
1.4 In kaart gebracht	blz. 7
1.5 Het Fort Waver-Botshol	blz. 9
2. Bloemen en planten	
2.1 De omgeving	blz. 13
2.2 Zeldzame planten	blz. 15
2.3 Kranswier	blz. 17
2.4 Beeldbepalende planten	blz. 19
2.5 Bomen en paddestoelen	blz. 21
3. Vogels en andere dieren	
3.1 Broed-, roof- en trekvogels	blz. 25
3.2 Vogels en landschap	blz. 27
3.3 Insecten	blz. 29
3.4 Zoogdieren en reptielen	blz. 31
3.5 Vissen	blz. 33
4. Seizoenen	
4.1 Lente	blz. 37
4.2 Zomer	blz. 39
4.3 Roeiverhalen	blz. 41
4.4 Herfst	blz. 43
4.5 Winter	blz. 45
5. Natuurbehoud	
5.1 Rust in de Randstad	blz. 49
5.2 Water voor plant en dier	blz. 51
5.3 Plannen	blz. 53

5.4 Recreatie	blz. 55
5.5 Bescherming en bedreiging	blz. 57

6. Mensen	
6.1 Rietwinning	blz. 61
6.2 Werk	blz. 63
6.3 Kunst	blz. 65
6.4 Schilderplekken	blz. 67
6.5 Hoe kom je er?	blz. 69

Bronnen

1. Geschiedenis

1.1 Ontstaan

De oudste kaart waarop de naam Botshol vermeld staat dateert uit 1570. De eerste teksten waarin de Botshol genoemd wordt dateren uit 1624. De Botshol vormde samen met Waveren en Ruige Wilnis één Heerlijkheid en in 1624 werd deze Heerlijkheid verkocht door het Kapittel van Sint Marie in Utrecht aan Anthonie Oetgens (1). Het gebied lag ten zuiden van Ouderkerk aan de Amstel en werd door de Waver van Ouderkerk gescheiden. De Winkel vormde de scheiding van het ten oosten liggende Sticht van Utrecht evenals de brede kade die liep van de Winkel tot de Veenmolen (de limietscheiding van Holland en Utrecht). Ten zuiden en westen werd de Heerlijkheid begrensd door Waverveen.

De naam Botshol is vermoedelijk een samenvoeging van „bot“, kort verbindingswater en „hol“, laagliggende, moerassige plek (2). Deze streek was tot aan de Middeleeuwen een uitgestrekt veenmoeras. In de tiende eeuw gaf de bisschop van Utrecht het gebied vrij voor ontginning. De bewoners kapten bossen en groeven sloten waardoor het water naar de rivieren stroomde. Zo ontstond land dat geschikt was voor landbouw (3).

In 1777 is men begonnen met het vervenen van de polder Botshol over een oppervlak van 200 morgen (ruim 162 hectare). Na 1793 werd er nog een gedeelte van de Botshol ingestoken om verveend te worden. Gedurende een lange periode lag het gebied in landelijke rust. Daar kwam een eind aan rond 1936 toen er plannen waren voor drooglegging en egalisering in het kader van de werkverschaffing. Gelukkig werd dit plan in juli 1940 afgewezen. In juli 1942 werd het gebied toegevoegd aan de lijst beschermde gebieden.

1.2 Vervening

Het vervenen van de Botshol is gestart in de tweede helft van de achttiende eeuw. De Botshol is een typisch laagveen gebied. Het veen wordt gevormd door de resten van half verrotte planten. Bij laagveen wordt het veen onder het wateroppervlak vandaan gehaald. Men werkt in het water dat steeds dieper wordt. Omdat er stukken land droog moesten blijven om te kunnen werken ontstonden er eilandjes of legakkers. Op deze legakkers, ook wel kragen genoemd, werd de baggerturf gedroogd. Door het winnen van het veen zijn de sloten en het Grote en Kleine Wije ontstaan (4).

Het gebied van De Ronde Venen staat bekend als een streek waar van oudsher het laagveen werd uitgegraven en tot turf verwerkt. Turf was een belangrijke energiebron, maar er gingen heel wat bewerkingen aan vooraf voordat het materiaal bruikbaar was. De Vinkeveense turf stond bekend om haar kwaliteit. Er was dan ook veel vraag naar deze turf die grif werd verkocht aan de industrie, maar ook aan particulieren. Vaste turf werd als brandstof gebruikt. Het is licht ontvlambaar, maar geeft weinig warmte en veel as. Losse turf (bonk- of bolsterturf) werd gebruikt als aanmaakturf en turfmoel.

Het veen werd gebaggerd en gestort op de legakker, fijn gemalen tot een dikke brij, het slik genaamd. Van 1600 tot 1900 gebeurde dit baggeren met de baggerbeugel, daarna baggerde men machinaal.

1.3 Het gebied

Het natuurgebied van de Botshol bestaat afwisselend uit dicht met moerasplanten begroeide percelen, rietland en plassen. Het geheel wordt doorsneden door talrijke vaarten en sloten met hier en daar een opslag van elzen en struikgewas. Botshol is een complex van ondiepe plassen met een gemiddelde diepte van 1,5 meter, met legakkers en eilanden. Het water heeft een verblijftijd van 1 tot 2 jaar. De bodem bestaat uit veen.

Tot 1960 was het water van de Botshol helder. Daarna ging de kwaliteit van het water achteruit, afgezien van enkele goede jaren. In 1989 greep de overheid in door het bouwen van een defosfatiseringsinstallatie om zo de algengroei tegen te gaan. Dat lukte heel goed en binnen drie jaar was het water weer glashelder.

Op dit moment heeft de overheid weer grootse plannen met het gebied de Venen. Men wil een gebied tot stand brengen voor natuur- en recreatieontwikkeling, waarbij duurzame landbouw gestimuleerd en versterkt wordt. Tevens wil men aandacht en zorg besteden aan het bereiken van een goede kwaliteit van het water en het milieu.

De oppervlakte van de polder Botshol beslaat totaal ongeveer 345 hectare:

- 130 hectare water
- 35 hectare bos
- 50 hectare rietland
- 120 hectare grasland
- 10 hectare ruig- en hooiland

1.4 In kaart gebracht

Varend of schaatsend door de Botshol ervaar je het gebied als een wirwar van sloten, plassen, doodlopende watertjes en stukken land. Ben je er meer bekend dan kan ieder stukje met prachtige oude namen benoemd worden.

Het meest bekend is het **Grote Wije**. Dit 53 hectare grote meer is open water met verspreid liggende eilandjes, dikwijls met elzen begroeid. De waterdiepte is tot 3 meter. De **Pruilhoek** is de inham van het Grote Wije. De **Zeven Morgen** is het land ten noorden van het Grote Wije.

Iets intiemer is het **Kleine Wije**. Dit open water is 20 hectare groot en er bevinden zich vele dichtbegroeide eilandjes en rietkragen. De gemiddelde waterdiepte is minder dan 2 meter. De **Putjes** is de naam voor de inhammen in het noordelijk deel van het Kleine Wije. De **Pol** is het eiland van Verweij met 6 aanlegplaatsen.

Moeras de Boer is een gevarieerd droog tot vrij vochtig landschap met veel ruigtebegroeiing.

Het **Nauwe** is een complex moerasland ten westen van het Kleine Wije. Het is er zeer vochtig en gevarieerd begroeid met grotere rietpercelen.

De **Kloosterkolk** is een afgesloten complex water met een langwerpig eiland en rietpercelen langs de rand. De oppervlakte is vrij gering. Er is een waterdiepte tot 2 meter.

Het **Zwanengat** is de naam voor de brede vaart tussen de rietvelden in het noordelijke deel.

Het **Fort** is het terrein rondom de oude fortificatie met een gering wateroppervlak. Het sluit aan op het Nauwe.

Het **Grote Kooibos** is de oorspronkelijke eendenkooi. De begroeiing is zeer gevarieerd. Het **Kleine Kooibos** heeft grote bomen en struikbegroeiing en is geringer van omvang.

De **Vliet** is de toevoersloot die loopt van het uiterste noorden tot aan het Grote Wije.

1.5 Het Fort Waver-Botshol

Aan de rand van de Botshol in de Noorderpolder, ten zuiden van de Oude Waver, ligt een fort dat onderdeel was van de Linie van Amsterdam, het Fort Waver-Botshol.

Het doel van het Fort was de afsluiting en het verdedigen van de zuidelijke dijk van de Waver-Botshol en stroken land die boven water zouden blijven. Minister van Oorlog Reuther (minister van 1879-1883) ontvouwde zijn plannen voor de Stelling in 1880. Als route van de Stelling koos hij voor Edam - Purmerend - Knollendam - Uitgeest - Beverwijk - Spaarndam - Hoofddorp - Westeinderplas - Uithoorn - Abcoude - Weesp. Na toestemming van de Tweede Kamer werd er begonnen met de onteigening van grond. Het aardwerk voor het Fort bij Botshol kwam in 1886 gereed. Maar in 1885 verscheen er een rapport over een nieuwe, krachtige, granaat. De geplande bomvrije gebouwen zijn nooit gebouwd omdat men twijfelde aan het nut ervan en op het moment dat de beslissing genomen moest worden brak de Eerste Wereldoorlog uit.

In 1940 waren er behalve de aarden wal ook een woning en bergloods aanwezig. De bergloods is verdwenen maar de woning staat er nog. In 1957 is het Fort opgeheven als vestingwerk. De huidige eigenaar is Natuurmonumenten (5).

2. Bloemen en planten

2.1 De omgeving

Als je 's zomers door de Botshol roeit zie je vooral riet, wilgen en diverse soorten waterlelies. Kijk je wat beter dan ontdek je een grote variëteit aan bloemen en planten. Alles bij elkaar zijn er ca. 280 soorten planten in de Botshol bekend. De bijzondere plantengroei krijgt hier een kans door de unieke waterkwaliteit van de Botshol.

Het water is niet zoet maar het is ook niet brak (half zoet, half zout) maar was vroeger erg voedselarm. Nu is het gebied in droge tijden in hoge mate afhankelijk van inlaatwater, afkomstig uit de Oude Waver. Dit riviertje wordt voornamelijk gevoed met water uit de polder Groot-Mijdrecht. Dit water bestaat vrijwel geheel uit kwelwater dat door de dijken sijpelt, met grondwaterachtig karakter en heel kalkrijk. Als gevolg van de inlaat is het chloride- of zoutgehalte zeer wisselend: laag in het voorjaar als er weinig water ingelaten wordt en hoog in de zomer. De combinatie van kalkrijk water en water met een sterk wisselend chloridegehalte, komt vrijwel nergens voor (6). Hierdoor kunnen op heel dicht bij elkaar gelegen gebieden zeer uiteenlopende soorten planten groeien.

De vaste bodem van de Botshol ligt op 5 à 6 meter onder NAP. De bodem bestaat uit zanderige klei. Het gebied ligt juist op de oostelijke grens van de strook oude zeeklei. Op de klei ligt een veenlaag van 3 à 4 meter. Voor de bomen en planten een zeer speciale omgeving.

2.2 Zeldzame planten

Van de bijna 300 soorten planten die in de Botshol voorkomen zijn er veertien soorten die in Nederland min of meer zeldzaam tot zeer zeldzaam zijn (7). De vleeskleurige orchis (*Orchis Incarnata*) hoort tot het plantengeslacht orchis of standelkruid en stamt uit de orchideeënfamilie. Het geslacht orchis telt 35 soorten. Orchis (in ruimere zin) is het in het wild in Nederland best vertegenwoordigde orchideeëngeslacht. In Nederland zijn de rietorchis, de harlekijn, de breedbladige orchis, de gevlekte orchis en de vleeskleurige orchis beschermd. In de Botshol is ook de welriekende nachtorchis te vinden. Helaas is de moeraswespenorchis voor het laatst in 1944 waargenomen. Naast de orchideeën komen in dit gebied het groot nimfkruid, de moeraswolfsmelk, het pijptorkruid, de blonde zegge en de vlozegge voor. Opmerkelijk is ook de ronde zonnedauw, een van de weinige insectenetende planten in ons land.

2.3 Kranswier

Kranswieren hebben de Botshol wereldwijd beroemd gemaakt. Het kranswier behoort tot het geslacht *Chara* (*charis* = bekoorlijkheid) van de groenwieren, klasse Charophyceae. Er zijn ca. 120 soorten van dit wier bekend en ze groeien over de gehele aarde in zoet (zelden brak) water (8). Het kranswier dankt haar naam aan de kransen zijtakken die op de knopen staan.

Begin vorige eeuw was het water van de Botshol heel helder en de bodem was bedekt met kranswieren. Daarna werd het water troebeler en dreigden de kranswieren te verdwijnen. Om dit tegen te gaan werden vanaf 1988 de landbouwgebieden afgekoppeld en vanaf 1989 werd het inlaatwater gedefosfatiseerd. Na de maatregelen is het fosfaatgehalte gedaald en het heldere water keerde terug. En daarmee werd het kranswier gered. Onderzoekers waren dolenthousiast. Op een Botsholsymposium zegt een van de deelnemers: “Er waren algenflappen met zeldzame spiraalwieren. Er groeide op de voorzijde van een rietstengel een ander soort wier dan op de achterkant. Als je het Groote Wije overzwom krasten de kranswieren langs je buik.”(9)

2.4 Beeldbepalende planten

Naast de zeldzame planten zijn er in de Botshol veel planten die minder uniek zijn maar wel heel erg bepalend voor het beeld van dit gebied.

In het water zijn de waterlelies oppermachtig. Grote velden prachtige bloemen waar je soms doorheen moet varen. Datzelfde geldt voor de gele plomp met zijn dappere knoppen en bloemen. In het water zie je naast het kranswier, kikkerbeet, de krabbescheer en het blaasjeskruid. Langs de oevers zie je veelvuldig de grote valeriaan, het harig wilgenroosje, de haagwinde, de moerasspirea en de koekoeksbloem. In de moslaag is het sphagnum de baas. Verder kun je het kruipend struisgras, de engelwortel, de blauwe zegge, moerasvarens, koninginnekruid, sporkenhout, biezknoppen, stompe rus, moerasrolklaver, kattestaart, pijpestrootje, koningsvaren, melkeppe, kamfonteinkruid, waterzuring, ruwe bies, gildkruid, tandjesgras, kleine watereppe en de blauwe knoop tegenkomen.

Maar echt beeldbepalend voor de Botshol is het riet dat overal langs de sloten en op vele eilandjes groeit en ervoor zorgt dat het zomers een doolhof lijkt.

2.5 Bomen en paddestoelen

Naast alle zeldzame en minder zeldzame planten die in de Botshol een plek hebben gevonden staan er op de meeste stukken grond die niet voor de rietoogst gebruikt worden bomen en struiken.

Op de eilandjes en in het Grote en Kleine Kooibos bevinden zich bosjes en groepen bomen. Grauwe wilg, schietwilg, zwarte els, zomereik, meidoorn, zachte berk, lijsterbes en sporkehout (vuilboom) groeien naast en door elkaar. Roeiend of schaatsend langs de Vliet zie je de meer dan 100 jaar oude wilg die zich koninklijk opricht en gastheer is voor drie Lijsterbessen.

Op de warme zomeravonden ruik je de kamperfoelie en aan het eind van de zomer zijn de bramen rijp. Ook hop kun je er tegenkomen met zijn prachtige bellen aan het eind van de herfst. De moerasbomen mogen groot en oud worden maar de bomen en struiken langs de eilandranden worden regelmatig gekapt om de situatie voor de vogels zo optimaal mogelijk te maken. De favoriete plekjes waar de roeiboten aan mogen leggen hebben bijna allemaal een boom waaronder schaduw te vinden is.

In de herfst kun je op de eilandjes verschillende paddestoelen vinden zoals de russula en melkzwammen. In een artikel uit 1942 worden 35 soorten paddestoelen genoemd.

3. Vogels en andere dieren

3.1 Broedvogels, roofvogels en trekvogels

De Botshol staat bekend om zijn bijzondere vogels (10). Per jaar verschilt het welke broedgasten er zijn en hoeveel paartjes er van een bepaalde soort worden gesignaleerd. De voornaamste broedvogels zijn de eenden. De wilde eend komt zeer talrijk voor. Daarnaast zijn de krakeend, slobbeend, de krooneend, de kuifeend en de tafeleend in het verleden gesignaleerd. Ook de fuut broedt graag in dit rustige gebied. Verder zijn te zien en/of te horen woudaapje, roerdomp, fazant, waterral, kleine waterhoen, waterhoen, meerkoet, scholekster, kokmeeuw, visdiefje, holenduif, houtduif, koekoek, zwarte kraai, ekster, winterkoning, merel, sprinkhaanrietzanger, snor, grauwe gans, grauwe vliegenvanger, kleine karekiet, bosrietzanger, rietzanger, rietgors, ijsvogel, spotvogel, tuinfluiter, fitis, tjiftjaf, spreeuw en kneu.

Van april tot juli is er een speciale broedgast: de zwarte stern. Zwenkend boven de sloten zoeken ze naar libellen en visjes. De lepelaar broedt er sinds kort met succes.

Roofvogels zoals de bruine kiekendief of de torenvalk kun je met enig geluk waarnemen. Gesignaleerd zijn ook de grauwe kiekendief, een ringpootbuizerd, een boomvalk en een slechtvalk. De ransuil woont ook in de Botshol maar is niet vaak te zien omdat hij 's nachts jaagt. In het verleden zijn een kerkuil, steenuil en velduil geregistreerd.

Naast broedvogels maken ook trekvogels graag gebruik van de Botshol. Reigers, aalscholvers en ooievaars worden er gesignaleerd. Heel bijzonder was de ontdekking van een grote zilverreiger in het voorjaar van 2002 en twee paartjes heilige ibissen.

3.2 Vogels en landschap

De Botshol is samengesteld uit vijf types landschap: water, riet, ruigte, bosjes en grasland. In elk type vind je bepaalde vogels die er een tijdje verblijven of zelfs zich vestigen.

Het waterlandschap wordt met name bewoond door eenden. De relatie tussen vogels en landschap is goed te merken aan het verdwijnen en weer verschijnen van de krooneend. In 1942 vestigden zich vier paartjes in de Botshol. Met het verdwijnen van de kranswieren verdween ook deze prachtige eend. Nu het water weer op een goed fosfaatpeil wordt gehouden zijn de kranswieren weer teruggekeerd. En met hen de krooneend. Er zijn zelfs een of twee woerden die blijven overwinteren (11).

In het rietlandschap vinden met name rietzangers een plaats. De grote en kleine karekiet zijn favoriet en ook de rietzanger voelt zich in dit gebied zeer thuis zoals zijn naam al doet vermoeden. Ook de snor en waterral broeden wel in de rietlanden. De bosjes bieden onderdak aan de meeste vogels maar ook in het grasland is plaats voor veel trekvogels zoals de kievit, de grutto, de tureluur, het visdiefje en de kokmeeuw.

3.3 Insecten

Naast vogels zijn er veel insecten in de Botshol. Op warme zomeravonden moet je je wapenen tegen de muggen en knutjes (kleine steekbeestjes). Maar daarnaast zijn het schrijvertje, waterkevertjes en vele soorten libellen te bewonderen. Hier een gedeelte uit een excursieverslag (12).

Op 26 augustus om 11:00 uur was er een libellen- en waterjuffersexcursie in Botshol, in de werkschuur van Natuurmonumenten, 4 km ten zuidwesten van Abcoude. “In de werkschuur kregen we een korte lezing met dia’s over de verschillen tussen libellen en waterjuffers. Daarna zijn we met zo’n 15 mensen in de boot gestapt die door de boswachter werd bestuurd. Het gebied is namelijk alleen met de boot bereikbaar. Met deze boot zijn we Botshol ingegaan op zoek naar libellen en waterjuffers. Het is een gebied met een zeer afwisselend landschap. Voor aanvang van de excursie werd door de excursieleiders geschat, dat wij ongeveer 8 soorten libellen zouden zien. Bij de werkschuur van Natuurmonumenten werden al 5 soorten gezien, zoals: het lantaarntje, de gewone oeverlibel, de blauwe glazenmaker, de bruine glazenmaker en de paardenbijter. In de boot langs de oever werd een watersnuffel gezien. Ook zijn wij diverse keren uit de boot gestapt om op de legakkers naar libellen te zoeken. Daar zagen we de bloedrode heidelibel, de steenrode heidelibel en de houtpantserjuffer.Het was een gezellige en leerzame excursie. Zeker voor herhaling vatbaar.”

Bijzondere dagvlinders die je in de Botshol kunt zien zijn de kleine vuurvlinder, de distelvlinder, de argusvlinder, het hooibeestje, het bruin blauwtje en het icarusblauwtje.

3.4 Zoogdieren en reptielen

In de Botshol komen weinig zoogdieren voor. Geen reeën of ander wild omdat ze tegengehouden worden door wegen, spoorlijnen en kanalen. Een vos wil er zich nog wel eens schuilhouden. Konijnen hebben geen gelegenheid om hollen te graven, de grondwaterstand maakt dat onmogelijk, hazen zijn wel waargenomen.

Het laagveenmoerasgebied heeft in het verleden otters geherbergd. In de omgeving van de Botshol zijn de laatste exemplaren in de tachtiger jaren waargenomen. Kleine zoogdieren zoals muizen zijn er wel te vinden maar de Noordse woelmuis die hier vroeger veel voorkwam wordt nauwelijks nog waargenomen.

De kleine marterachtigen zoals de bunzing, de hermelijn en de wezel houden zich wel op in dit gebied maar hun aantal gaat achteruit. Ook ringslangen (niet gevaarlijk) kun je in dit moerassige gebied tegenkomen. De kamsalamander is er eveneens wel eens gezien maar het is niet duidelijk of het dier nog steeds in dit gebied voorkomt.

In een broedvogelonderzoek wordt een bijzondere waarneming gemeld (13): “Als curiositeit willen we nog vermelden dat in de zomer van 1958 ongeveer 200 meter uit de oostelijke oever van het Grote Wije een zwemmende mol is waargenomen en gevangen.”

3.5 Vissen

Een paar soorten vis voelt zich in het water van de Botshol echt thuis. Onder de organismen die in het water leven, zijn er maar weinig die het in brak water naar hun zin hebben. Door het ontbreken van open verbindingen met zee is het binnenzwemmen van zeevissen in de Botshol vrijwel onmogelijk. Mede daardoor zijn de vissoorten van het brakke binnenwater over het algemeen dezelfde als in de brasemzone zoals karperachtigen, snoek, baars, snoekbaars, pos en aal (14). De enige vissoort die echt kenmerkend is voor de zwak tot matig brakke binnenwateren, is de spiering. Hoewel de vis tot dezelfde soort behoort als de spiering uit onze kustwateren, behoort de spiering van de brakke binnenwateren tot een ander ras. Redeke (1941) noemde dit ras de "blauwe" of "binnenspieling". In het brakke binnenwater vormt de spiering een begerenswaardige prooi voor roofvis, zoals grote baars en snoekbaars. Het aantal vissoorten in de brakwaterzone is veel geringer dan in het zoete of zoute water. In „Het watersysteem in de Venen” (15) worden als veelvoorkomende vissen genoemd: brasem, blankvoorn, baars, ruisvoorn, snoek en paling. Jaarlijks zijn er weinig van de volgende vissen te vinden: zeelt, pos, alver, rivierdonderpad en snoekbaars. Er mag alleen gevist worden in “Viswater Jansen” en de verweerde bordjes in het water laten zien waar dat water ophoudt. De zeldzame keren dat je de vissen goed kunt zien is jammer genoeg als ze dood tegen de rietkraag drijven. En dan zitten er hele grote exemplaren bij.

4 Seizoenen

4.1 Lente

Op 15 mei 1953 heeft de gemeenteraad van Abcoude het besluit genomen dat er niet gevaren mag worden in de Botshol in de periode van 1 april tot en met 15 juni. Voor de vogels een rustige periode om hun eieren uit te broeden en de waterplanten krijgen de kans om te groeien. De bootjes van boer Verweij en Jansen staan op het droge. Op 16 juni, zeker als het mooi weer is, stromen de roeiers weer toe. Varen door grote stukken vol waterlelies en lisdodden. Rietkragen die ongeschonden zijn en veel vogels met jongen.

Voordat de Botshol dichtgaat is de lente al begonnen. Er komt niet veel roeipubliek, alleen de echte liefhebber gaat het water op. Zoals Henk van Halm die erover schrijft (16): "Ik ben in de polder Botshol tussen Abcoude en Vinkeveen. Over een paar dagen gaat het natuurmonument tot half juni dicht om het waterwild de rust te garanderen die het nodig heeft voor eieren en jongen. Soms komt een sproeibuitje uit loodgrijze regenwolken. Er waait een harde wind uit het noordwesten en de gehuurde roeiboot is loefgierig: hij drijft af als een gek, wanneer de wind van opzij komt. Je kunt er beter mee in de luwte blijven. In de kreken is het vooral tijdens de schaarse opklaringen ook minder koud dan op de plas....Zo dicht op het water, op bijna gelijke hoogte met de opkomende oeverplanten, beleef je de lente van heel nabij. Tussen de rozetten van kale jonker en opkomende scheuten van valeriaan en moerasspirea bloeit op de oevers van de Vliet het speenkruid met duizenden goudgeel glanzende sterretjes. Zwarte glanskevertjes, nauwelijks groter dan een vlo, wroeten in het gele stuifmeel. Spitse lisbladeren, blauwgroene oeverzegge, rood getinte spruiten van harig wilgenroosje en waterzuring en het gezaagde blad van wolfspoot stofferen de waterkant...."

4.2 Zomer

Het roeien staat in de zomer centraal. De groene bootjes van Verweij (25) en Jansen (10) zorgen ervoor dat het aantal recreanten beperkt blijft. Andere boten worden niet toegelaten in de Botshol en het varen met boten met een motor is alleen voorbehouden aan Natuurmonumenten en de boeren die er riet moeten winnen. Als het vaarseizoen aanbreekt zijn de rietkragen nog ongeschonden. Al snel is het resultaat van ondeskundige roeiers waar te nemen. De sloten zijn zo smal dat het moeilijk is om niet in de kant vast te zitten. En als je dan ook nog een tegenligger ontmoet, is het bijna onmogelijk om elkaar te passeren zonder vast te komen zitten. De velden met waterlelies en lisdodden zien er prachtig uit. Helaas merk je aan het schurende geluid onder de boot dat je er zonder het te willen dwars overheen vaart.

Naast het roeien wordt de Botshol in de zomer druk bezocht door mensen die willen genieten van de rust. Ze zijn op zoek naar een eilandje om te kunnen liggen, lezen en zwemmen. Er zijn een paar plekken die officieel daarvoor bestemd zijn, voornamelijk op de Pol.

Wil je op een mooie warme dag op de plassen van de Botshol vertoeven, dan moet je er niet te laat bij zijn. Zo rond 11 uur zijn alle bootjes weg en ze zijn niet terug voor 4 uur. Reserveren kan niet, voor groepen wordt soms een uitzondering gemaakt. Je komt aan, kijkt of er een bootje is, schrijft je naam en vertrektijd in een schriftje en je kunt gaan. Op warme zomeravonden is het water lekker warm en meestal liggen er bootjes klaar. Van zonsopgang tot zonsondergang mag je het gebied in.

4.3 Roeiverhalen

“De avond viel snel. Het was heel rustig en stil op het water. Opeens kwam uit het riet geroep om hulp: paniek. Dwars door het riet kwam een man gekropen. Of er alstublieft hulp gehaald kon worden. Een boot met drie andere passagiers zat in een zijsloot. Ze wisten absoluut niet welke kant ze op moesten.” Mijnheer Verweij noemt het mensen met „rietkoorts”. “Ze komen bibberend aan wal, het lijkt wel of ze koorts hebben,” vertelt hij lachend. Gelukkig verdwalen de roeiers niet zo vaak. De meeste mensen komen heel tevreden terug. De bootjes van Verweij worden verhuurd sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Ze zijn gestart met een bootje en dat groeide uit tot 25 bootjes in 1953. Toen besloot de gemeente Abcoude dat er niet meer vaartuigen de Botshol in mochten. Verweij constateert wel een verschil met de jaren 50. “De mensen komen veel later. Vroeger zag je ze al rond 9 uur, nu komen ze pas rond 11 uur. Er komen veel meer mensen voor de natuur en de rust. Doktoren worden gestuurd om te ontstressen, natuurclubs zijn op zoek naar bijzondere torretjes en planten. In het verleden kwamen ze uit Amsterdam voor de spanning: de stropers en de verliefde stelletjes. Heel veel roeiers komen terug, soms na 20 jaar. En regelmatig nemen ze buitenlandse vrienden of collega’s mee.” Verweij is opgegroeid in de Botshol. Hij kwam er bijna iedere dag om te spelen of kattenkwaad uit te halen. Hij plukte kilo’s zonnedauw en kalmoes dat verkocht werd aan een ziekenhuis dat er medicijn van maakte. De Latijnse namen van al die bijzondere flora en fauna hoeft hij aan Cor Verweij niet te vragen. Zijn hart ligt in de Botshol. “Mijn leven lang ben ik al bezig om het hier netjes te houden. Ik ben er hartstikke zuinig op.”

4.4 Herfst

Als het weer het toelaat, is de herfst ideaal om een bezoek te brengen aan de Botshol. In de smalle slootjes merk je niet zo veel van de wind. Op het moment dat de zon schijnt is het er zeer aangenaam. Maar ook met mist heeft de Botshol zijn eigen sfeer. De kleuren van de bomen, het riet dat in bloei staat en de frisse wind geven je een gevoel van gezondheid en vrijheid. De bramen kunnen geplukt worden en op de eilandjes zijn de rode bessen van de kamperfoelie en de lijsterbessen te zien. Spinnen maken fraaie webben en af en toe voel je een draad in je haar of je gezicht. Besluit je om een eilandje te bezoeken dan is de kans groot dat je er paddestoelen vindt. Mensen zijn er weinig in dit seizoen, waarschijnlijk omdat de Botshol toch geassocieerd wordt met zon of ijs. Een enkeling herinnert zich het bramen plukken.

“Elk jaar was het een vast uitje van ons gezin naar de Botshol te gaan als de bramen rijp waren. In de loop van de jaren wisten wij wel op welke eilanden er veel bramen te vinden waren. Iedereen zocht een eigen plukplek met een bakje of emmer bij zich. Je moest doornige takken opzij duwen en je een weg zien te banen door een wirwar van bramenstruiken. Naast de doornen waren er volop muggen in dit drassige gebied, die je moeilijk van het lijf kon houden. Wij deden elastiekjes aan de uiteinden van mouwen en broeken in de hoop dat ze minder op onze huid konden komen. Wanneer de emmers gevuld waren met bramen, werd er nog een duik genomen in het water. Het water om je heen borrelde zwart omhoog en had een grondige geur, maar lekker dat het was om zo in de natuur te zwemmen. Thuis werden de bramen verwerkt tot bramensap en bramenjam en met de feestdagen stond er bij ons altijd een potje „Botshol“ op tafel. Helaas zijn er nu bijna geen bramen meer.”

4.5 Winter

De Botshol in de winter is alleen belangrijk voor recreanten als er ijs ligt. De boeren zijn er op dat moment aan het werk om het riet te oogsten, maar zo gauw het ijs sterk is wordt het gebied overgenomen door de schaatsers. Ze trekken hun schaatsen aan en als het ijs stevig en betrouwbaarder is komen de toerrijders. IJclub De Volharding organiseert zo gauw het mogelijk is een tocht die door duizenden gereden wordt. Met een „koek en sopie” tent van de familie Bon en kluunplekken wordt er een tocht uitgezet. Naast het schaatsen zorgt ook sneeuw voor veel winterpret. Bij het Fort wordt, bij wijze van uitzondering, sleeën toegestaan. De heuvels zijn ideaal voor snelle afdalingen. Maar een wandeling 's avonds door een bevroren Botshol is een ervaring op zich. De stilte, rust en de frisse lucht, geven je het gevoel dat je alleen op de wereld bent. Ook kan het gebeuren dat je het geluk hebt om een vos tegen te komen. “Na het werk in het riet zat ik op wat uitgekamd gras en plots stond hij daar, die rode glanzende rover. Hij verwachtte mij niet en stond doodstil. Ik weet niet wie er meer schrok. Zo mooi van kleur en zo alert; volgens mij ontdaan omdat hij mij niet eerder gezien had. Na mij even aangekeken te hebben draaide hij zich om en verdween tussen het riet.”

5. Natuurbehoud

5.1 Rust in de Randstad

Natuurmonumenten heeft in 1953 het eerste stukje Botshol in bezit gekregen. Sinds die tijd hebben ze steeds meer grond aangekocht en werken ze aan het beheer en herstel van de natuur in dit gebied. De volgende tekst staat in de folder van Natuurmonumenten over de Botshol (17) “In de provincie Utrecht tussen de rivieren Waver en Winkel ligt Botshol. Wie over de rustige dijkjes rond Botshol fietst of wandelt, ziet dichtbij de flats en het nieuwe voetbalstadion van Amsterdam liggen. In het zuidoosten ligt het drukke recreatiegebied de Vinkeveense Plassen. Varend in een roeibootje door het besloten natuurgebied Botshol lijken de Randstad en alle drukte niet te bestaan. Botshol en de aangrenzende polder Nellestein vormen een eiland van natuur in een intensief gebruikte agrarische omgeving. veenweiden, rietland, moerasbos, plassen, slootjes en smalle stroken land wisselen elkaar hier af. De strookjes en landstroken herinneren aan de tijd dat de mensen hier veenmoeras afgroeven, op zoek naar brandstof. Verder naar het zuiden liggen de Nieuwkoopse Plassen. Om planten, dieren en mensen ook in de toekomst ruimte te geven, werkt Natuurmonumenten samen met andere organisaties aan uitbreiding van natuurgebieden in deze omgeving.” De aankoop van Natuurmonumenten heeft ervoor gezorgd dat een aantal bedreigingen voor dit gebied ongedaan gemaakt zijn. De vervuiling van het water door de inlating van het Waverwater is teruggedraaid door het installeren van een zuiveringsinstallatie om het water te defosfatiseren. Gemotoriseerd bootverkeer is verboden en door de sluiting van het gebied in het broedseizoen krijgen vogels de kans om rustig te broeden. Het feit dat dit een stiltegebied is wordt echter door de vliegtuigen van het nabijgelegen Schiphol niet gerespecteerd.

5.2 Water voor plant en dier

Uit de folder van Natuurmonumenten (18) “Botshol verschilt van andere veenplassen in West Nederland. Het water is zwak brak, oftewel een klein beetje zout. Ook zit er veel ijzer en kalk in. Het brakke karakter is het gevolg van het inlaten van brak water dat afkomstig is uit de polder Groot-Mijdrecht. In Botshol leven planten die thuis horen in brak water naast planten die kalkrijk water nodig hebben. In het heldere water komen zeldzame kranswieren voor. Op beschutte plaatsen groeien in groten getale gele plomp en witte waterlelie. Zwarte sterns bouwen hun nest op krabbescheer en op drijvende wortelstokken. Op enkele plaatsen zijn op het water kleine, drijvende eilandjes te zien. Deze drijftillen bestaan uit dode plantenresten, waar nieuwe moerasplanten op zijn gaan groeien. Ze vormen het allereerste begin van stukjes nieuw land. In het voorjaar is de eerste opvallende bloeiende plant tussen het riet de moeraswolfsmelk. Deze plant kan alleen bij schoon water in leven blijven en is in de Hollandse veengebieden sterk achteruitgegaan. In Botshol zitten veel broedvogels. Wie geluk heeft hoort de zware misthoorn van de roerdomp. De aalscholver maakt zijn nest van grote takken in de bomen. In het riet nestelt de bruine kiekendief. Op geringe hoogte zoekt hij langzaam de omgeving af op zoek naar prooien zoals eieren, jonge vogels, muizen en kikkers. De otter verdween in de jaren tachtig.”

5.3 Plannen van natuurbehoud

In het "Structuurschema groene ruimte" (1993) heeft de rijksoverheid zestien strategische groenprojecten aangewezen. In die gebieden wil men een versnelde ontwikkeling van nieuwe natuur, recreatiegebieden en bossen (19). De Venen (2800 hectare) is een van de grootste van de zestien projecten en een van de eerste die in uitvoering komen. Sommige stukken van De Venen behoren tot de laagst gelegen delen van Nederland (soms 5 tot 6 meter onder NAP). Als het waterpeil in de natuurgebieden wordt vergeleken met die van de omringende landbouwgronden, dan blijkt dat de natte natuur meters hoger ligt dan de omringende polders die voortdurend worden drooggemalen. Voor boeren is het ideale slootwaterpeil 80 centimeter onder het maaiveld van de polder. Omdat de boeren het waterpeil zo laag mogelijk willen houden, klinkt het veen steeds verder in en daalt de bodem jaarlijks wel met zo'n 12, 13 millimeter. Hoe verder de bodem daalt, hoe lastiger en duurder het wordt om de polder droog te houden. Terwijl in de laaggelegen polders het peil kunstmatig laag wordt gehouden, gebeurt in de hoger gelegen natuur het omgekeerde. Uit de natuurgebieden lekt dus voortdurend water richting diepe droogmakerijen. Om de verdroging van de natuurgebieden tegen te gaan, moet er veel (800.000 kubieke meter) gebiedsvreemd water worden binnengelaten: kwelwater uit de polder Groot-Mijdrecht. In feite wordt ieder jaar ongeveer de helft van het volume van het Botsholwater vervangen. De nieuwe natuur in De Venen moet een bijdrage gaan leveren aan het tegengaan van de verdroging van de bestaande natte natuurgebieden. Het gebied krijgt tegelijk ook een waterbergende functie: op die manier wordt een bijdrage geleverd aan het voorkomen van wateroverlast. Bovendien kan in natte perioden schoon, gebiedseigen water worden bewaard voor gebruik in droge tijden.

5.4 Recreatie

Sytze de Vries werkt al jaren in de Botshol voor Natuurmonumenten. Hij heeft het gebied en de belangstelling ervoor zien groeien. Op mooie zomerse dagen is er geen bootje meer te huur en dan gaat hij regelmatig poolshoogte nemen. Vroeger was het met name aan de rand van de Botshol, vanaf de dijk, heel erg druk. Auto's blokkeerden de weg en er werden zelfs motorbootjes in het water gelaten. Dat is nu heel anders. De kanten zijn afgezet en er is een kleine zwemplek gecreëerd. Natuurmonumenten wil dat mensen zoveel mogelijk kunnen genieten van de natuur. Dat mag natuurlijk nooit ten koste gaan van broedende vogels, zeldzame planten en rust. Ook mag er niet door het riet gelopen worden.

Zijn favoriete seizoen is het voorjaar. "De broedvogels uit het zuiden arriveren en in die periode wil ik niet weg. Dan wil ik het allemaal zien. Vogels zijn voor mij het meest aantrekkelijk. Heel bijzonder vind ik de grutto en de roerdomp". Sytze begeleidt regelmatig groepen die een excursie op de Botshol maken. Vanaf 16 juni tot half juli is er twee keer per week een excursie. Verder worden groepen op aanvraag rondgeleid. Sytze besluit zijn verhaal met een lofzang op de afwisseling. "Eromheen zie je het vlakke polderlandschap met relatief weinig variatie. Die afwisseling is er volop in dit gebied. Het is kleinschalig en nooit te druk. De Botshol is als een oase in een graslandschap...".

5.5 Bescherming en bedreiging

Het eerste stukje Botshol is in 1953 in handen van Natuurmonumenten gekomen. Hans Gorter, de oud-directeur van Natuurmonumenten wees de toenmalige voorzitter van het bestuur, Dhr. van Tienhoven, op de schoonheid van het gebied. Hans Gorter vertelt er over in het boek Ruimte voor Natuur (20): “Omdat ik het gebied goed kende, wist ik bij het bestuur van Natuurmonumenten belangstelling voor de aankoop te wekken. Het duurde echter tot 1953 voordat wij er de eerste percelen gras- en rietland (ruim 3 ha) konden aankopen. In 1960 bood de Dienst der Domeinen ons het bijna 9 ha grote Fort aan de Waver, een afgedankt fort in de zuidoosthoek van de Botshol, te koop aan.” Daarnaast heeft Natuurmonumenten tot op heden steeds grotere en kleinere kavels van eigenaren gekocht.

De aankoop in 1953 van het natuurgebied Botshol was bijna niet doorgegaan omdat er, als alle plannen waren doorgegaan, geen sprake meer was geweest van een natuurgebied. Botshol heeft aan vele gevaren blootgestaan.

In 1930 was er onderzoek gedaan naar drooglegging. In 1949 wilde men het gebied gebruiken voor zandwinning, vuilstort, ontginning, plaatsen van zomerhuisjes etc. De ernstigste bedreiging kwam in 1950. Er werden plannen bekend om dwars door de Botshol een 65 meter breed kanaal te graven voor de afvoer van het zand dat in de Vinkeveense Plassen gewonnen zou worden. Ook dit keer bleef het bij een plan. Want met andere beslissingen van het gemeentebestuur destijds was het een tweede Volgermeerpolder, een vakantiepark of een nieuwbouwwijk geworden.

6. Mensen

6.1 Rietwinning

Riet is de belangrijkste plant in de Botshol, in ieder geval voor de rietboeren. In de Botshol zijn er drie families die rietmaaien. Vanaf eind december, als het blad een beetje van het riet afgewaaid is, begint men met maaien. Al het riet wordt gemaaid. Er blijven maar enkele kleine plukjes staan ter bescherming van de roerdomp, ijsvogel en andere kleine rietvogels.

Als het riet gemaaid is wordt het eerst gekamd. Zo worden bramen, gras, kleine boompjes en andere ongerechtigheid er uitgehaald. Na het kammen worden er bossen van gemaakt die worden opgetast totdat het door boten naar de oever gebracht wordt. Vroeger gebeurde veel van het werk met de hand, tegenwoordig doet een machine het werk. Het rietmaaien blijft zwaar en vermoeiend werk. Zeker het maaien van het riet langs de waterkant waar je de maaimachine half door het water moet sleuren.

Het riet van de Botshol is zeer geliefd en heeft een goede kwaliteit. Nu er steeds meer huizen met rieten daken komen kan men niet meer aan de vraag voldoen.

6.2 Werk

Rietsnijders zijn niet de enige mensen die werken in en aan de Botshol. De meest uiteenlopende beroepen worden hier uitgeoefend.

De boeren laten hun koeien en schapen op het grasland grazen of ze maaien en rooien het gras. Er zijn regelmatig biologen in het gebied actief om de vogelstand te inventariseren. Datzelfde geldt voor de planten. De verhuur van boten is 's zomers een intensieve dagtaak. Er wordt bijgehouden wanneer een boot vertrekt en wanneer hij terugkomt. In het voorjaar worden de bootjes geverfd en in de winter worden de meeste bootjes omgekeerd op het land gelegd.

De kooien waar ratten in gevangen worden maken duidelijk dat er een rattenvanger actief moet zijn. Om te voorkomen dat de dijken ondermijnd worden door de muskusrat (ook wel waterkonijn genoemd) is het noodzakelijk dat het aantal ratten onder controle blijft.

Hydrologen zijn met de Botshol bezig. Niet alleen in het gebied zelf door het nemen van watermonsters. Ook het schrijven van plannen en het houden van voorlichtingsbijeenkomsten hoort tot hun terrein.

6.3 Kunst

Schilders en tekenaars gebruiken dit gebied als een bron van inspiratie. Over de Botshol is veel geschreven, gedicht, gefotografeerd en gefilmd. Ina Berends maakte het volgende gedicht:

Botshol met je diepzwarte water
Omringd door een rietkraag van goud
Je elzen met donkere proppen
Je wilgenboom, statig en oud
Rietpluimen, doorschijnend in het zonlicht
Zacht afstekend tegen de lucht
Tot rietsnijders maaien en bossen
Een roerdomp slaat bang op de vlucht
Vuren roken, nieuw riet kan weer groeien
Oud riet ligt in rust op de mijt
Dotters beginnen uitbundig te bloeien
In het landschap nu open en wijd
Ik geniet van dat uitzicht, zo prachtig
Iets wat je zomers niet ziet
Dan zijn al die sloten en plasjes
Verborgen achter kragen nieuw riet

6.5 Hoe kom je er?

De Botshol is niet met het openbaar vervoer te bereiken. De Zuidtangent stopt in Ouderkerk aan de Amstel, Burg. Stramanweg. Vanaf Ouderkerk is het ongeveer 8 km.

De volgende route geldt voor wandelaars en fietsers.

Ga bij de halte van de Zuidtangent (kruising Burg. Stramanweg en Jacob van Ruisdaelweg) het dorp in, bij rotonde rechtdoor tot aan het Sluisplein. Volg de doorgaande weg (Hoofdenburgsingel) tot aan Machineweg. Ga naar rechts de Jan Benninghbrug over. Meteen na de brug naar links. U bent nu in de Ronde Hoep Oost. Volg de weg en u komt langs het terras van restaurant de Voetangel. Blijf de weg volgen tot aan de Stokkelaarsbrug (uitspanning). Ga de brug over naar rechts en nog een brug over. Ga linksaf voor de bootjes van Jansen (Botshol 3). Voor de bootjes van Verweij gaat u na de bruggen naar rechts. U blijft de weg volgen tot de Janshof (Botshol 14).

Per auto vanaf Amsterdam of Utrecht (A2/E35) kunt u het beste de afslag Vinkeveen nemen en richting Uithoorn rijden. U rijdt langs de plassen en langs Vinkeveen. Bij de stoplichten naar rechts, richting Waverveen. Rechtdoor totdat u aan een brug voor een T-splitsing komt. Voor de brug naar rechts. De bootjes van Verweij worden verhuurd vanaf Botshol nummer 14. De bootjes van Jansen worden verhuurd vanaf Botshol 3.

Bronnen

- (1) Westhoff, Dr. V., Landschap, flora en vegetatie van de Botshol nabij Abcoude. Stichting voor de Vecht en het Oostelijk en westelijk Plassengebied. Baambrugge 1949
- (2) Vries, Dr. J. de, Woordenboek der Noord- en ZuidNederlandse plaatsnamen. Utrecht 1962
- (3) Botshol, Vereniging Natuurmonumenten (folder)
- (4) Veenmuseum: <http://home.hccnet.nl/a.langelaar/index.html>
- (5) www.rgaros.nl/sva/stelling www.rgaros.nl/sva/forten/botshol/info.htm
www.natuurmonumenten.nl
- (6) Jansen, Ir A.M.W., Het waterschapssysteem in De Venen. Dienst Landelijk Gebied, mei 1999
- (7) Wiggelaar, A.J. en Veenman J., Botshol, een inventarisatie van de vogelwereld. Stichting Commissie voor de Vecht en het Oostelijk en Westelijk Plassengebied 1960
- (8) Encarta Encyclopedie® 2000 - Winkler Prins. © 1993-1999 Microsoft Corporation/Elsevier.
- (9) Fokke, Eric, In Botshol krassen de kranswieren langs je buik. 2 oktober 1991
- (10) Zie 7
- (11) Dijksterhuis, Koos, De trots van Botshol. In: Milieudefensie 2002 –1
- (12) <http://www.knnv.nl/voorne/index2.html>
- (13) Broedvogelonderzoek te Botshol afd. IX, district IV der Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudies, 1962
- (14) <http://waterland.net/ovb/kenniscentrum/visenwater/brakwater.html>
- (15) zie 6
- (16) Halm, Henk van. In: Trouw, 27-03-1977
- (17) Zie 3
- (18) Zie 3
- (19) <http://www.rdnet.nl/weet/001010weet04.html>
- (20) Gorter, dr. H.P., Ruimte voor natuur ISBN 90-7009-929 2